

ՀԵՐՄԵՍԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ*

§ 7

Հերմեսի հայերեն ներկա տեքստը կարևոր է հայագիտական վիճելի մի ուշագրավ հարցի կապակցությամբ:

Հինգերորդ դարի հայ ակնանավոր պատմիչ Նղիշեն իր «Վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին» աշխատության երկրորդ «եղանակ»-ում, ինչպես հայտնի է, խոսելով ն դարի հայ ժողովրդա-ազատագրական հերոսական պայքարի մասին և ցանկանալով այդ օրինակի վրա անվեհերություն պատգամել զալիք սերունդներին, մեջ է բերում հնագույն փիլիսոփաներից մեկի իմաստալից խոսքը. «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն»¹²: Ըստ որում, Նղիշեն այստեղ անուշով չի հիշում բերված դարձվածքի հեղինակը, այլ անորոշ ձևով ակնարկում է՝ «որպէս ասաց ոմն ի հնոց»¹³:

Ո՞վ է եղել Նղիշեի ակնարկած այդ «ոմն ի հնոց»-ը, ումից է վերցրել նա իրոք այդ իմաստուն խոստը: Պատմական գիտությունների թեկնածու Լ. Խաչիկյանը իր «Նղիշեի Արարածոց մեկնությունը» խորագրով դիսերտացիոն աշխատության մեջ այն կարծիքն է հայտնել, որ Նղիշեն այդ դարձվածքը վերցրել է Հերմեսի «Սահմանք»-ից:

Հերմեսի հայկական տեքստում վերև բերված դարձվածքը հանդիպում է մեղ հետևյալ

ձևակերպությամբ. «Մահ իմացեալ անմահութիւն է, ոչ իմացեալ մահ»:

Լ. Խաչիկյանի այս տեսակետը անվերապահ ընդունելու դեպքում մենք կ'ամ հունարան դպրոցի թարգմանության վաղ շրջանը պիտի վեցերորդ դարից իջեցնենք հինգերորդ դարի կեսը և կ'ամ Նղիշեի ժամանակը շարժենք դեպի վեցերորդ դարի սկիզբը: Երկու դեպքում էլ Հերմեսի «Սահմանք»-ը անգնահատելի աղբյուրագիտական դեր կարող է կատարել մեզ համար՝ ժամանակագրական հենակներ ստեղծելու գործում: Բայց, դժբախտաբար, մատնացույց արված նմանությունն այնքան փոքր է և ընդհանուր, որ դժվար է լուրջ եզրակացություններ հանել այդ հիման վրա: Ակադ. Հ. Մանադյանն արդարացի ձևով տարակուսանք է հայտնել, որ «Մեջ բերված համապատասխան վկայությունների համեմատությունից տեսնում ենք, որ Նղիշեի հատվածն ավելի ընդարձակ է, քան Հերմեսինը: Ուստի և դժվար է, իմ կարծիքով, անվերապահ կերպով անդել, որ Նղիշեի Պատմությանը աղբյուր է ծառայել Հերմեսի «Սահմանք»-ը: Հայտնի է, որ Նոր-Պղատունական դպրոցի երկերը իրենց մեջ հաճախ պարունակում էին նման մտքեր և նման հատվածներ. ուստի և միանգամայն հնարավոր է, որ վերոհիշյալ հատվածը կարող էր Նղիշեն քաղած լինել որևէ այլ աղբյուրից»¹⁴:

Հանգուցյալ ակադեմիկոսի այդ տարակուսանքն ավելի քան հավանական է երևվում, եթե նկատի ունենանք, որ Նղիշեի մոտ վերև հիշված հատվածի հետ միասին

* Շարունակված ամսագրի 1957 թվականի № ԺԲ-ից:

¹² Նղիշե, «Վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին», Տփղիս, 1904 թ., էջ 23:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, էջ 293:

բերված են մի շարք այլ իմաստասիրական մտքեր ևս, որոնցից ոչ մեկը մենք չենք գտնում Հերմեսի հայկական տեքստում:

§ 8

Հերմեսի «Սահմանք»-ի հայկական բնագրի կապակցությամբ անհրաժեշտ է պարզել կարևոր մի հարց ևս— Հերմեսի բնագիրը արդյոք հարազատ ձևով է մեկ հասել, թե միջին դարերում ենթարկվել է աղճատման՝ ընդօրինակող գրիչների կողմից:

Մեր կարծիքով, Հերմեսի տեքստը, հիմնականում, մեկ հասել է աննշան փոփոխություններով: Առանձնապես ընտիր տեքստ է հանդիսանում Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 419 ձեռագրի ընդօրինակությունը. նա խոր հնության կնիք ունի իր վրա: Սակայն այս տեքստում ևս նկատվում են որոշ ընդմիջարկություններ (ինտերպոլյացիաներ): Հերմեսի հայկական տեքստում ընդմիջարկություններ ենք համարում հետևյալ պարբերությունները.

Երկրորդ էջում բնագրում ասվում է. «Աշխարհ իմանալի է աստուած, միտք ճշմարտութեամբ, անեղն»: Ընդմիջարկողը բնագրի այս պարբերությունը մեկնել է ավելացնելով. «Իմանալին էպալէս անեղն և անճառելին իմանալի բարի, միաճգամայն ասել՝ աստուած իմանալի աշխարհ, անշարժ, միակ, անտեսանելի աշխարհ, իմանալի բարի, անտեսանելի և անճառ»:

Երկրորդ էջում բնագրում ասվում է. «Հրոյ գոյացութիւն է այրեցող»: Հայ հեղինակն այդ պարբերությունը մեկնել է. «Բայց այլ է հուր, և այլ է լոյս, բանգի բնո՞ր հարցի, հուր ապականի, իսկ լոյս այնպիսի է երեւոյր, որպէս ինքն ասէ»: Հայ մեկնիչի ակնարկը՝ «որպէս ինքն ասէ», նկատի ունի տեքստի հեղինակին՝ Հերմեսին:

Երրորդ էջում բնագրում ասվում է. «...Մով շատ է և երկիր, բայց երկին մու և զոյգ ծովու և երկրի»: Այս պարբերությունը հայ հեղինակը մեկնել է. «Եւ կամէր ասել (այսինքն Հերմեսը կամեցել է ասել— Ա. Ա.) թէ երկին զոյգ է երկրի և ծովու ըստ մեծութեան, որքան երկոքին են, զի ամենայն ինչ ի ներս առեալ փակեաց և ի ներս արգելեալ ունի»:

Չորրորդ էջում, ուր Հերմեսը խոսել է գիտության և անգիտության, շար ու բարի լինելու մասին, հայ մեկնիչն իր կողմից ավելացրել է. «Ասէ զշարն յանգիտութենէ, և զբարին՝ ի գիտութենէ»:

Վեցերորդ էջում, ուր հեղինակը խոսում է բանական մարդու անձնիշխան լինելու մասին, հայ մեկնիչն իր կողմից ավելացրել է.

«Երև կամիցես, զի կարելի է, բանգի կամեա՞ց և իմա՞ն հաւատա՞ն և սիրեա՞ն և եղեա՞ն»:

Հերմեսի հայկական տեքստի վերջին մասն ամբողջապես, ուր խոսվում է շորս տարրերի ու նրանց հատկությունների մասին, հեղինակինը չէ, այլ վերցված է Արիստոտելից և Պլատոնից: Այս հատվածում, որպես հեղինակներ մատնացույց են արված Արիստոտելը և Պլատոնը: Որ այդ հատվածը, իրոք, Հերմեսինը չէ, այլ վերցված է այլ հեղինակներից, կարելի է համոզվել այն փաստից, որ Հերմեսն առջևում արդեն խոսել է շորս տարրերի ու նրանց հատկությունների մասին և այստեղ հարկ չէր ունենա նորից կրկնել: Մեր համեմատական ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ նշված հատվածի հիմնական աղբյուրն է Արիստոտելի «Ցաղագս աշխարհի» աշխատության հայերեն թարգմանությունը:

§ 9

Վերջապես, անհրաժեշտ է պարզել աղբյուրագիտական մի հարց ևս— Կ՞րք է կատարվել Հերմեսի «Սահմանք»-ի հայերեն թարգմանությունը:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը, որը երկար տարիներ զբաղվել է հունաբան մատենագրության ուսումնասիրությամբ և աշխատել է նրանք խմբավորել, պարզել նրանց յուրաքանչյուրի թարգմանության ժամանակը, Հերմեսի «Սահմանք»-ը դասում է Պիտոլից—Փիլոնյան խմբի մեջ և թարգմանության ժամանակն է սահմանում վեցերորդ դարի կեսերը. «Վեցվական բոլոր վերահիշյալ գիտողություններն ի մի ամփոփելով,—գրում է նա,—կարծում եմ, որ կարող ենք վստահորեն ենթադրել, որ Հերմեսը Նեոմեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք»-ը թարգմանված պիտի լինի հունարենից, Պիտոլից—Փիլոնյան խմբի երկրից հետո, հավանաբար, է դարձի երկրորդ կիսում կամ ամենավաղը 2 դարի կեսերին»¹⁵:

Ակադ. Հ. Մանանդյանն իր այս աեսակետն աշխատել է հիմնավորել լեզվագիտական և աղբյուրագիտական տվյալների վրա: Անհրաժեշտ ենք համարում համառոտալի բերել հիմնական կոպանները.

Ա) Հերմեսի «Սահմանք»-ում գործ են ածված Պիտոլից—Փիլոնյան խմբի տեքստերում օգտագործված հետևյալ բառն բառերը. անբեղուն, անօրակ, բաղդատութիւն, բաղկացութիւն, գերաշխարհիկ, գոյացութիւն, եղանակ, երթակայ, էակ, ընդունական, ծայնատ, միակ, ներգործութիւն, շաղկապ, որակ, պա-

15 Հ. Մանանդյան, «Հերմեսի Նեոմեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք» (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի» № 3, էջ 291—293):

բունակեմ, սերուն, տեսակ, փոխարկեմ, ֆունակ:

Բ) Հերմեսի հայերեն թարգմանության մեջ գործ է ածված հայ լեզվի համար անսովոր սէ իգական դերանունը, որը հանդիպում է նաև Պիտոյից—Փիլոնյան խմբի տեքստերում:

Գ) Պիտոյից—Փիլոնյան խմբի թարգմանության հունական ձևն նախդիրը տրվում է հայկական գրականության մեջ անսովոր և տառով՝ նիմոյ, փոխանակ իմոյ, նոգոյ փոխանակ ոգոյ և այլն: Նման նախդիրի գործածությունը մենք հանդիպում ենք նաև Հերմեսի հայկական տեքստում՝ նիմեֆէ փոխանակ իմեֆէ:

Դ) Հերմեսի տեքստում մի թվական անունը տրված է մու ձևով, որը հատուկ է Պիտոյից—Փիլոնյան խմբի տեքստերին:

Ե) Հերմեսի «Սահմանք»-ում գործ է ածվել «ներհակ» բառը, որը մեզ հանդիպում է միայն Պիտոյից—Փիլոնյան խմբի տեքստերում:

Ծիշտ համարելով հանդերձ տկաղ. Հ. Մա նանդյանի մատենագույց արած փաստերը և այդ փաստերից հանած եղբակացությունները՝ Հերմեսի հայկական թարգմանությունները Պիտոյից—Փիլոնյան խմբին պատկանելու հարցում, համոզեցուցիչ չենք դռնում նրա

այն պնդումը, որ Պիտոյից—Փիլոնյան խմբի ժամանակը պիտի համարել 2 դարի կեսը: Այդ խմբի թարգմանությունների ժամանակը, ինչպես ցույց է տվել բանասեր Գ. Տեր-Մկրտչյանը¹⁶, իսկ հետագայում նաև պրոֆ. Մ. Աբեղյանը¹⁷, պիտի համարել 6 դարի իննսունական թվականները: Մեր կարծիքով, անվիճելի պիտի համարել Տեր-Մկրտչյանի տոմարական այն հաշվումները, ըստ որի Պիտոյից—Փիլոնյան խմբի աշխի ընկնող հեղինակներից մեկի՝ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն»-ը, անվիճելի, կատարված է 480—484 թվականների ժամանակաշրջանում¹⁸:

Այստեղ մենք հրատարակում ենք հերմեսի «Սահմանք»-ի հին հայերեն թարգմանությունը, վերցնելով Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի № 419 ձեռագրից՝ փոքրիկ ուղղումներ կատարելով մյուս ձեռագրերի տեքստերի հիման վրա:

16 Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգվածը տե՛ս «Արարատ», 1908 թ., էջ 564—589:

17 Մ. Աբեղյան, «Հայոց հին գրականության պատմություն», 1 հատոր, Երևան, 1944 թ., էջ 613—618:

18 Գ. Տեր-Մկրտչյան, «Հայ մատենագրության հնագույն թվականները» (տե՛ս «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913 թ., էջ 163):

ՀԵՐՄԵՍ ԵՌԱՄԵԾԻ ԱՌ ԱՍԿԼԷՊԻՈՍ, ՍԱՀՄԱՆՔ

Աստուած՝ իմանալի աշխարհ. աշխարհ՝ զգալի աստուած. մարդ՝ ֆակտելի աշխարհ:

Աստուած՝ անշարժելի աշխարհ. երկիր՝ շարժուն աշխարհ. մարդ՝ բանաւոր աշխարհ:

Ապա երեք ուրեմն աշխարհ. արդ՝ անշարժելի աշխարհ՝ աստուած, <շարժուն աշխարհ՝ երկիր>. իսկ բանաւոր աշխարհ՝ մարդ, գերկու միակե՛ն՝ աստուած և ըստ տեսակին՝ մարդ:

Երեք ուրեմն աշխարհի ամենայնք. երկու միակե՛ն զգալին, և մի՛ իմանալին, և մի՛ ըստ տեսակին, իսկ երրորդ՝ ըստ լուսեանն ամենայն բազմութենէ երից աշխարհաց՝ երկու տեսանելի՛ զգալին և ֆակտելին աշխարհ մարդ, իսկ իմանալին՝ է աստուած, ոչ է տեսանելի, այլ երեւելի է ի տեսանելիս:

Որպէս անձն ի մարմնի տեսակ ունելով, զոր առանց անձինն անկար է բաղկանալ, այսպէս և ամենայն տեսանելի առանց անտեսանելոյն բաղկանալի || ո՛չ կարէ:

Արդ, է փոքրիկ աշխարհ մարդ, ըստ անձին և շնչոյ, և աշխարհ կատարեալ, որոյ մեծութիւն ո՛չ առաւելու զգալին աստուած աշխարհ:

Աշխարհ իմանալի է աստուած, միտք նշմարութեամբք, անեղն: Իմանալին էպես անեղն և անճառելին իմանալի բարի, միանգամայն ասել՝ աստուած իմանալի աշխարհ, անշարժ, միակ, անտեսանելի աշխարհ, իմանալի բարի, անտեսանելի և անճառ:

Աստուած է մշտնջենաւոր և անեղ, մարդ է մահկանացու, կենդանի միշտ լինելով:

Միտք է անտեսանելի բարի:

Անձն է ամենայն մարմնոյ յարդարուն, հարկաւոր շարժումն:

Մարմին է ի փառք որակութեանց մու գեղեցկախառն բաղկացութիւն,

ի ջերմոյ, ի ցրտոյ, ի ցամաքէ, եւ ի խոնաւոյ. ի ջերմոյ, ի հրոյ, ի ցրտոյ, ի ցամաքէ, ի հողոյ, ի խոնաւոյ, ի ջրոյ:

Շունը է անձին մարմին կամ անձին սիւն:

Երկին է մարմին մշտնջենաւոր, մարմին անյեղափոխ՝ յանձնէ և ի մտաց խառնեալ:

Առ է երկնի մեկուսութիւն եւ երկրի կամ երկնի շաղկապ:

Ձի՞նչ է աղ. զմիջոց երկնի եւ երկրի աղ ասեն. ըստ որում, ո՛չ են մեկ-նեալ ի միմեանց, քանզի միաւորեալ են երկին եւ երկիր աղով:

Երկիր է նեցուկ աշխարհի, եւրպակայ տառիցն, կենդանեաց դայեակ, մեռելոց ընդունիչ հրոյ, իբրեւ վերին զսա եղեալ:

Յետ հրոյ եւ ջրոյ զի՞նչ կարէ աշխարհ զանմահսն այսպիսիս, որպիսիքն եղեն, միշտ պանել եւ զմահկանացուսն միշտ փոփոխել:

Ջուր է սերուն գոյացութիւն, երկրի նեցուկ, իբրեւ թէ սննդական գոյացութիւն:

Հուր է գոյացութիւն անսերուն, անմահ, անմարմնոցն տեւողութիւն եւ մահկանացուացն ապականիչ, գոյացութիւն անբեղուն, իբր թէ ապականող ի հրոյ եւ անեւետոյք արարողի եւ անմահիցն:

Ըստ որում, անմահն անապական է՝ որ ի հրոյ ոչ ծախի, իսկ մահկանացուն ապականի ի հրոյ:

Լոյս է բարի եւ առատ տեսումն, տեսանելեացն ամենեցուն երեւոյք:

Հրոյ գոյացութիւն է այրեցող. բայց ա՛յլ է հուր, և ա՛յլ է լոյս, քանզի ընդ որ հարցի, հուր ապականի, իսկ լոյս այնպիսի է երեւոյք, որպէս ինքն ասէ:

Ջուր ինչ անձն շարժէ, միտքն իմանայ, ներգործութիւն իմն ելով շունչ ներգործէ:

Ո՛չ ինչ անբնակ է աստուծոյ, քանզի ուր երկին՝ է եւ աստուած, իսկ ուր աշխարհ՝ է եւ երկին:

Ջաստուած յերկնի կարծեմք եւ զերկին յաշխարհի:

Բագով անբնակ է մարդկան, զի ուր աշխարհ է՝ եւ երկիր, այլ ո՛չ յամենայն երկրի է ի մարդ:

100բ

Ծով շատ է եւ երկիր, ॥ բայց երկին մու եւ զոյգ ծովու եւ երկրի:

Եւ կամէր ասել՝ թէ երկին զոյգ է երկրի եւ ծովու ըստ մեծութեան, որքան երկոքին են, զի ամենայն ինչ ի ներքս առեալ փակեաց եւ ի ներքս արգելեալ ունի:

Երկին քան զամենեւին մեծագոյն է, եւ արեգակն՝ քան զերկիր եւ զծով. զի ըստ երկնային է տարածեալ: Բայց երկիր մեծագոյն է ծովու, զի ի նմա է ծով եւ յերկնի՝ ամենայնքն, քանզի զվերինսն ունի, իսկ զստորինսն ի ներքս շուրջ արգելեալ ունի:

Աստուած նախկին բարի ամենայն իմանալեաց, աստուած իմանալեացն հայր, երկին մարմնոյ արարիչ:

Մեծութիւն արեգակն լուսոյ՝ է երկիր եւ ծով. մեծութիւն երկնի՝ է աշխարհի մեծութիւն, աշխարհի՝ է աստուած:

Որք յերկնին են կենդանիք, ի հրոյ եւ ի յաղթոյ բաղկացեալ են, իսկ որք յերկրի՝ ի շորից տառից:

Բանաւոր կենդանի՝ մարդ, զի միտս ունի, բայց այլ ամենայն կենդանիք, որք ձայնաւոր են, զի շունչ ունին եւ անձն:

Ձի ամենայն, որ նուազէ եւ անէ, կենդանի է, եւ ի կենդանեացն են՝ որ անմահք եւ շնչաւորք են:

Եւ են, որք միտս եւ անձն եւ շունչ ունին, եւ են, որ միայն շունչ, եւ են, որ անձն եւ շունչ, եւ են, որ միայն կեանս:

Ձի կեանք առանց շնչոյ եւ մտաց եւ անձին եւ անմահութեան կարէ բաղկանալ, բայց այլքն ամենեւեմ առանց կեանք անկար է գոյ:

Քան մտաց արբանեակ է, զի զոր կամին միտքն, զայս եւ բանն քարգմանէ:

Միտք զամենայն ինչ տեսանէ, իսկ աչք՝ զամենայն մարմնականս: Եւ սակայն միտք աչաց ո՛չ լինի դէտ, այլ աչք՝ մտաց:

Մտաց ո՛չ ինչ անհաս է, բանի ո՛չ անհատելի, լուռ կալով իմանայ: Խա-
սելով խաւսի, քանզի ի լռութեան միտք յղանայ զբան:

Որ ի լռութենէ եւ ի մտաց՝ բան մու փրկութիւն, որ ի բանէ՝ բան մու կո-
րուտ, զի վասն մարմնոյն մարդն մահկանացու, բայց վասն բանի՝ անմահ:

Որ զբանն ո՛չ իմանայ, միտս ո՛չ ունի: Որ խաւսի առանց մտաց, ո՛չ ինչ
ասէ, ո՛չ ինչ իմանալով միտս ո՛չ ունի եւ խաւսի, զի խաւսիլն ամբոխ է եւ
ամբոխն ո՛չ միտս եւ ո՛չ բան ունի:

Բան մտաւոր աստուծոյ պարգեւ է, բան անմիտ՝ մարդոյ զիտ է:

Ոչ ոք գերկին տեսանէ եւ որ ի նմա, բայց միայն՝ մարդ: Միտս եւ բան
միա՛յն ունի մարդ:

Որպէս աստուածք՝ ստացուած աստուծոյ, մարդ՝ ստացուած մարդոյ:

Յաշխարհի եթէ տեսողն ո՛չ էր, ո՛չ էր ապաքէն եւ որ տեսանիւրն. մարդ
միայն իմանայ զիմանալիսն եւ տեսանէ զտեսանելիսն, որք ոչ են ատար ի
նմանէ:

101ա

Մարդ գերկոսին բնութիւնս ՝ ունի՝ զմահկանացուս եւ զանմահն:

Մարդ գերեսին գոյացութիւնս ունի՝ զիմանալիսն, զշնչականն եւ զնիւրա-
կանն:

Որպէս յորովայնէ ելեր, այսպէս եւ ի մարմնոյ ելցես: Որպէս յորովայն
ո՛չ եւս մտցես, այսպէս եւ ի նիւրականս յայս մարմինն այլ ո՛չ եւս մտցես:

Որպէս յորովայնի ո՛չ գիտէիր զաշխարհիսս, այսպէս եւ արտաքոյ մարմ-
նոյ եղեալ ո՛չ ծանիցես զարտաքին մարմնոյ էակս:

Որպէս ելանելով յորովայնէ զորովայնիսն ո՛չ ինչ յիշես, այսպէս եւ ի
մարմնոյս ելանելով ո՛չ ինչ յիշեսցես:

Որ ի մէջ կայիս հոգ տանի, երբայ զնետ մէջ կայիս եւ հանդերձեալն:

Որպէս յորովայնէ մանուկն կատարեալ ի դուրս գայ, այսպէս եւ անձն
կատարեալ ի մարմնոյ անտի ի դուրս գայ, քանզի որպէս անկատար մար-
մին յորովայնէ ելեալ անսուն եւ անան է, այսպէս եւ անձն ի մարմնոյ ելեալ
անկատար անմարմին է, զի կատարելութիւն անձին՝ գիտութիւն էակացն:

Որպէս անձին ի մարմնիդ արացես, այսպէս եւ դա ելեալ ի մարմնոյդ
արացէ քեզ: Կալ զքեզ, ո՛վ եռամեծ:

Իսկ արդ, զի՛նչ է մարդ, զի եթէ ոչ մարմին, ո՛չ անձն, յէ՛ Սակղէպիէ սի-
ւելի. որ ո՛չ անձն է, ո՛չ միտք, ո՛չ մարմին:

Ձի է՝ ինչ, որ լինի մարմին մարդոյն եւ են ինչ, որ գան առ մարդն:

Արդ, զի՛նչ պարտ է նմա կոչել մարդ ապաքէն, ո՛վ Սակղէպիէ. եւ մարդն
զի՛նչ է, անմահ տեսալ ամենայն մարդոյ եւ ամենայն կենդանոյ:

Եւ մարդոյն տեսալ յերկնի, եւ յապ, յերկրի, եւ ի ջուր:

Իբրեւ հրաշ իմն յորովայնի մարմինն ստեղծանի, այսպէս եւ ի մարմնի՝
անձն:

Ի բոլոյ ի յոյս ելանէ մարմինն յորովայնէ եւ անձն ի խաւար ի լուսոյ
մտանէ ի մարմինն:

Մարմնոյ տեսողք աչք եւ անձին՝ միտք, որպէս մարմին աչս ո՛չ ունելով
ո՛չ տեսանէ, այսպէս եւ անձն միտս ո՛չ ունելով կոյր է:

Որպէս պակալեսցէ ցանկութեամբ որ յորովայնին է, այսպէս եւ մայրն
ցանկայ, այսպէս եւ որ ինչ յանձինն պակալեսցի ցանկութեամբ, զայս եւ
մարդն ցանկայ:

Անձն առ հարկի մտանէ ի մարմին, բայց միտք ըստ բնութեան մտանէ
յանձն:

Անձն արտաքոյ ելով մարմնոյ՝ անտրակ եւ անքանակ է, ի մարմին եղեալ՝
զորակն եւ զքանակն անընդունելի, եւ զբարին եւ զչարն, զի նիւրն սոցա
արարչական է:

Աստուածն յինքեան է, աշխարհ յաստուածում է, մարդն յաշխարհի: Սո-
րա պակասութիւնն՝ տգիտութիւն է, սորա լրութիւն՝ գիտութիւն աստուծոյ:

Ասէ զչարն՝ յանգիտութենէ եւ զբարին՝ ի գիտութենէ:

Առանկ քան զսուրբ կարողութիւն ամենեցուն, անկարելի է:

101բ

Բնութիւն է իւրաքանչիւր ինչ սոցա էիցս, ՝ արէն ի վերայ ճակատագրին
յերկնի:

Եւ ճակատագիր է, որ ըստ արժանատւորութեան է եղեալ, արէն է, որ ըստ մարդկան հարկատւորութեան, աստուած է, որ ըստ կարծեաց մարդկան է եղեալ:

Աստուածային մարմինքն անցս գնացից զգայութեանց ո՛չ ունին, զի յինքեան իսկ ունին զգայութիւնս, եւ նոյն իսկ ինքեան զգայութիւնք են:

Ճոր աստուած առնէ՝ մարդ ո՛չ առնէ, եւ զոր ինչ աստուած առնէ՝ մարդոյ առնէ, բայց զոր մարդ առնէ՝ անձին առնէ:

Որք զկոտոս պատկերս պաշտեն, զի եթէ գիտութեամբ պաշտէին, ո՛չ մոլորեալ էին, բայց ո՛չ գիտելովն զիա՛րդ պաշտեն, մոլորեալք են ի բարեպաշտութենէ:

Մարդ սպանանել կարէ, աստուած՝ կեանս տալ:

Մարմին անէ եւ նուազ է ի բնութենէն, իսկ անձն լնու ի մտաց:

Ամենայն մարդ մարմին եւ անձն ունի, այլ ո՛չ ամենայն անձն՝ միտս:

Երկու միտք են. է՛ որ արժանատւոր եւ է՛ որ անձնական, բայց են ոմանք, որ եւ զանձնականն ոչ ունին:

Որ զմարմինն իմանայ՝ եւ զանձն իմանայ. որ զանձն իմանայ՝ եւ զմիտս, քանզի սքանչելին բնական տեսութեանն է. երկաթանշիւրքն ի ձեռն երկաթանշիւրոյ տեսանին:

Բնութիւն հայելի է նշտութեան. սէ եւ անմարմնոցն է մարմին եւ աներեւութիցն լոյս վարդապետէ ամենեցուն առաւ բնութեամբ:

Եթէ ոչ ինչ քեզ վարկպարագի գործ քուեսցի գոլ, քոցես զգործն եւ զարարողն. եթէ խաղ քեզ քուեսցի, խաղ լիցիս:

Դու ունիս իշխանութիւն ազատել, զի ամենայն ինչ քեզ տուաւ, ո՛չ ոք չափական է քեզ:

Ամենայն ինչ քեզ եղիւ, զի ի ձեռն միոյ կամ ամենայնի իմացիս զարարողն, քանզի գոյ իշխանութիւն քեզ կամել ո՛չ իմանալ, գոյ իշխանութիւն քեզ քերահաւատել եւ վրիպել եւ ներհականս էակացս իմանալ:

Այնքան ունի մարդ իշխանութիւն, որքան եւ աստուածք. միայն մարդ ազատ կենդանի, միայն սա քարոյն եւ շարին ունի իշխանութիւն:

Ո՛չ գոյ քեզ իշխանութիւն անմահ լինել, քանզի ո՛չ եւ անմահին մեռանիլ քեզ, եւ աստուած քոյ լինել. եթէ կամիցես, զի կարելի է, քանզի կամեա՛ց եւ իմա՛ եւ հաւատա՛ եւ սիրեա՛ եւ եղեր:

Ամենայն մարդ զաստուած կարծէ, քանզի եթէ մարդ է զաստուած գիտէ:

Ամենայն մարդ զնոյն աստուած կարծելով, մարդ է եւ աստուած, եւ ամենայն՝ յաստուծոյ եւ վասն մարդոյն:

Աստուած է ամենայն ինչ եւ ո՛չ մի ինչ ո՛չ առանց աստուծոյ, քանզի աստուած ո՛չ ինչ է եւ ոչ մին:

Վասն աստուծոյ՝ մարդ, վասն մարդոյ՝ ամենայն ինչ:

Աստուած մարդոյ իշխէ եւ մարդ՝ ամենայնի:

Յարտաբնոյն՝ արտաբնոյն իմանին: Ակն զարտաբնոյն տեսանէ, իսկ միտք՝ զի ներքան:

102m Ուրանաւ միտք՝ անդանաւ || լոյս, եւ ուրանաւ լոյս՝ անդանաւ եւ միտք, քանզի միտք՝ լոյս եւ լոյս՝ միտք. որ միտս ունի՝ լուսաւորեալ է:

Որ զաստուած գիտէ՝ յաստուծոյ երկնշի, որ զաստուած ո՛չ գիտէ՝ յաստուծոյ ո՛չ երկնշի:

Որ ո՛չ ինչ գիտէ էակացս՝ յամենայն իմեքէ երկնշի, իսկ որ զամենայն ինչ գիտէ էակացս՝ ոչ յիմեքէ երկնշի:

Հիւանդութիւն անձն՝ տրտմութիւն եւ խնդրութիւն: Կիրք՝ անձին ցանկութիւն, եւ կարծիք՝ նման է անձանց:

Եւ մարմինք ի տեսանել ո՛չ ոք բարի, զազիր, ո՛չ ոք լաւ, շար՝ ամենայն ինչ տեսանելի է՝ որ միտս ունի:

Որ ընդ միտ անէ զինքն, գիտէ զինքն, եւ որ գիտէ զինքն, զամենայն ինչ գիտէ:

Ամենայն ինչ ի մարդոչէ, որ մարմնոյ դիր առնէ, իւր դժուար առնէ:

Մարմին առանց անձին մեռեալ է եւ առանց մտաց՝ մոլար: Անձն ի մարմնի մտեալ՝ զմիտս ստացի:

Որ միտս ո՛չ ստանայ, այնպիսի ելանէ, որպէս եմուտն, փանգի անձն ամենայն նախ քան ի մարմինն մտանել անմիտ է, եւ յարին ի սա միտմ ի մարմնոյն եւ այնպէս ապա լինի անձն մտաւոր:

Որ ի մարդկային մարմնոյն ել ի դուրս, յիշատակախտ, փանգի անձն ի մարմնոյ ծածկեցեալ բռնադատի՝ սա յիշել զիր անմոռացութիւն փոփոխումն է անմոռաց եւ փոփոխումն մոռացութիւն գործէ:

Ուր մարդ է՝ եւ աստուած:

Ո՛չ ումեք երեւի աստուած, բայց միայն մարդոյ:

Վասն մարդոյ՝ աստուած ի մարդ շրջեալ կերպարանայ:

Աստուած՝ մարդասէր, մարդ՝ աստուածասէր. մի ազգակցութիւն աստուծոյ եւ մարդոյ:

Միայնոյ մարդոյ աստուած լսէ եւ մարդ՝ աստուծոյ:

Երկրպագելի՝ աստուած, զարմանալի՝ մարդ: Աստուած ո՛չ երեւի առանց մարդոյ:

Յանկալի է աստուծոյ՝ մարդ եւ աստուած՝ մարդոյ, փանգի ցանկութիւն ո՛չն իմեքէ, բայց ի մարդն եւ յաստուած:

Ձերկիր գործեն մարդիկ, զերկին զարդարեն աստեղք:

Ձերկին աստուածք ունին, զերկիր եւ զծով՝ մարդիկ, բայց առդ հասարակ է աստուածոց եւ մարդկան:

Ձի՛նչ է լաւ՝ որ բաղդատութիւն ոչ ունի. լաւն աներեւոյթ է, շարն աներեւոյթագոյն է:

Ձի՛նչ է էգ. լուծումն ընդունական:

Ձի՛նչ է արու. լուծումն սերմնական:

Քնութիւն է ամենակերպն ի մարդում եւ ամէն որակ ներգործութիւն եւ ամէն որակ՝ կար:

Որոյ ներգործութիւնն աներեւոյթ եւ գործին երեւելագոյն, ներգործութիւն է, շարժումն նիւթ է, խոնաւ գոյացութիւն:

Մարմին է մածումն նիւթոյ:

Միտք յանձին եւ բնութիւն՝ ի մարմնի:

Միտք անձին արարիչ եւ բնութիւն՝ մարմնոյ:

Ո՛չ յամենայն անձին միտք, բայց յամենայն մարմնի՝ բնութիւն:

Անմահ բնութիւն՝ շարժումն մանկանացու բնութեան:

|| Երկիր՝ գերեզման անմահին՝ երկին՝ տեղի:

Անմահն եղեւ վասն անմահկանացոյին, իսկ մահկանացուն լինի ի ձեռն անմահին:

Չար է պակասութիւն բարւոյն, բարի է իւր լրութիւն:

Անձն յաշխարհի եղանելի է միտք եւ նիւթ բաժանաբար, անեղանելի՝ միտք, նիւթ՝ բաժանելի:

Անձն եռամասն եւ նիւթ՝ երեք մասունք յանձին եւ ի նիւթ եւ ի բնութիւն, միտքն աստուածոց ի բնութեան անմահիցն:

Նախախնամութիւն եւ յարկ եւ ի մահկանացոյին եղելութիւն եւ մահ եւ յաստուածոց անեղութիւն:

Անմահին ընդ ինքեանս միաբանին եւ մահկանացոյս ընդ ինքեանս նախանձին շարակնութեամբ, փանգի նախանձ շար բարկանայ:

Յաղագս յառաջ գիտելոյ զմահն, անմահ առնէ, զոր միշտ առնեն, բայց մահկանացուն առնէ զոր ո՛չ երբեք արար:

Մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է, ոչ իմացեալ՝ մահ:

Մահկանացոյք ընդ անմահիւքն անկեալ դնին, բայց անմահին մահկանացուացս սպասաւոր լինին:

Ապա անձն ուրեմն է գոյացութիւն անմահ, մշտնջենաւոր՝ իմացական իմացումն ունելով, զիր բանն պարիմացական բնութիւն շար իմանալով, զխորհուրդս յարմարութեան գիտէ եւ ի բաց վճարեալ ի բնական մարմնոյս, ինքեան ըստ ինքեան արտմի՝ ըստ ինքեան ելով յիմանալի աշխարհի, իսկ սկզբնասէր գոյութիւն:

Արդ, չորեքին տարեհես առ չորս վարս գնդապետ կալով պարունակեալ լինի միշտ փոքրագոյնն առ ի մեծագունէն այսպէս. երկիր՝ ի ջրոյ, ջուր՝ յաւոյ, աւոյն՝ ի հրոյ:

Եւ ի միասին խառնումն չորից տարեհացս այսպէս. երկիր՝ ցուրտ եւ ցամաք, ջուր՝ ցուրտ եւ խոնաւ, աւոյ՝ խոնաւ եւ ջերմ, հուր՝ ջերմ եւ ցամաք:

Դարձեալ ունի եւ այլ երկու որակութիւնս. երկիրս՝ խիտ է եւ չոր, ջուր՝ բոյր է եւ գէշ, աւոյ՝ խիստ է եւ շարժուն, հուր՝ սուր է եւ անգայտ:

Դարձեալ եւ այլ որակութիւնս ունին. երկիր ծանր է եւ անշարժ, ջուր ծանր է եւ անշարժուն, աւոյ՝ քերքի է եւ շարժուն. հուր սուր է եւ քերքի:

Եւ խառնին ընդ միմեանս այսպէս. երկիր ցամաքութեամբն ընդ հրոյ, իսկ ցրտութեամբ ընդ ջրոյ. ջուր ցրտութեամբ ընդ երկրի, իսկ խոնաւութեամբ ընդ աւոյ. աւոյ՝ խոնաւութեամբ ընդ ջրոյ եւ ջերմութեամբ ընդ հրոյ:

Դարձեալ ըստ մակադարձութեան խառնեալ են այսպէս, հուր ջերմ է եւ ցամաք. ջերմութեամբ ընդ աւոյ միանայ եւ ցամաքութեամբ՝ երկրի: Աւոյ խիստ է եւ շարժուն. խտութեամբ ընդ ջրոյ միանայ եւ շարժմամբ՝ ընդ հրոյ: Զուր ծանր է եւ շարժուն. շարժութեամբ ընդ աւոյ միանայ եւ ծանրութեամբ՝ երկրի:

Այսպէս յարմարեալ են առ իւրեանս, ծանրն ընդ քերքիին եւ խոնան ընդ չորին, սուրն ընդ բրին եւ անգայտն ընդ խտին, գեղեցկապէս զմիմեանս կալեալ են որպէս եւ արք երկու:

Ի խոնարհ կալով եւ ի բարձրութիւնս գծես տուեալ պնդեն զմիմեանս, հուր քերքութեամբ եւ սրութեամբ բուռն հարեալ զմանրութենէ երկրի եւ զանշարժութենէ, եւ աւոյ ջերմութեամբ՝ զցրտութիւն եւ ջուր խոնաւութեամբ կալալ զցամաքութիւն երկրի:

Եւ արդ՝ չորեքին տարեհես մարմին գոյլի ներգործեալ ո՛չ է սոցա առանց որակացն:

Եւ սոցա որակս ո՛չ են որպէս այլ որակս, այս է՝ զսեւն կամ զսպիտակն, այլ սոցայս ազդարար էին, զի սեւն եւ սպիտակն ո՛չ ազդէ բովանդակ մարմնոյն, որպէս ցրտացուցանելն եւ ջեռուցանելն եւ այլն:

103ա

Արդ, Պղատոն գերիս տալլեհս ասաց ի միմեանս փոխարկել՝ զհուր, եւ զջուր եւ զաւոյ, եւ զերկիր անփոխադրելի մնալ, զի անշարժագոյն է քան զայլսն:

Եւ Արիստոտել հինգերորդ տարւ ասաց, որպէս քէ հուր եւ ջուր, երկիր եւ աւոյ, եւ արփի: Եւ զարփիս գայս՝ աստար ի չորիցս էութեանց, որպէս քէ աստուածոց բնակարան լինել զնա ասաց, զոր բազում հաւանեալ հինգերորդ աստութեան էիցս, զոր արփի ասէ շրջապատող:

